

UOT – 336.025

Mobil Məcidov
AƏSMA, i.ü.f.d., dos.

**XX ƏSRİN SONUNDA XARİCİ ÖLKƏLƏRİN ALİ TƏHSİL SİSTEMİNƏ DÖVLƏT
TƏRƏFİNDƏN MALİYYƏ DƏSTƏYİNİN MƏHDUDLAŞDIRILDIĞI BİR ŞƏRAİTDƏ
HƏYATA KEÇİRİLƏN İSLAHATLAR VƏ ONLARIN NƏTİCƏLƏRİ
(AVROPA VƏ AMERİKA TƏCRÜBƏSİ)**

Açar sözlər: maliyyələşmə, maliyyə yardımı, maliyyə problemi, maliyyələşmə mexanizmi

Ключевые слова: финансирование, финансовая помощь, финансовая проблема механизм финансирования

Keywords: financing, financial assistance, financial problem, funding mechanism

Ötən əsrin 90-cı illərində xarici ölkələrin əksəriyyətində müşahidə olunan iqtisadi sıxıntı təhsil sahəsində də özünü göstərirdi. Belə ki, xarici ölkələrin hökumətləri digər sahələrə olduğu kimi təhsil sahəsinə, xüsusilə ali təhsil müəssisələrinə ayrılan büdcə vəsaitlərini ixtisar etməyə çalışırdı. Büdcədən maliyyələşən ali təhsil müəssisələri ixtisar edilən vəsaitləri bərpa etmək üçün yeni maliyyə mənbələri axtarırdılar. Belə olan şəraitdə bəzi ali təhsil müəssisələri ilk növbədə öz maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə etməyə çalışır, bəziləri isə dövlətdən əlavə maliyyələşmə almaq üçün yollar axtarırdılar. Üçüncü tip ali təhsil müəssisələri isə ənənəvi maliyyə mənbələrinin həcmnin artırılması və yeni maliyyə mənbələrinin tapılması üçün araşdırmalar aparırdılar. Ali təhsil müəssisələri təhsilalanların sayını artırmaqla, əlavə təhsil xidmətləri göstərməklə (yaşlıların təhsili, məsafədən təhsil, onlayn təhsil), elmi-tədqiqatlar aparmaqla (xüsusi şirkətlərin sifarişləri ilə marketing tədqiqatı və s.), ianələr cəlb etməklə (xüsusilə, keçmiş məzunlardan) maliyyə problemlərini həll etməyə çalışırdılar. Bəziləri isə sadəcə öz xərclərini azaltmaqla bu problemi həll edirdilər.

Ali təhsil sistemində maliyyələşmə sahəsində mövcud olan problemlər dünyanın hər yerində hiss olunurdu. İstər Avropa ölkələrində, istərsə də Amerikada problemlər islahatların aparılmasını tələb edirdi.

XX əsrin sonunda Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində ali təhsil sistemi sərt maliyyə problemi ilə qarşılaşmışdı. Maliyyə böhranının dərinləşməsinə səbəb isə bu ölkələrin hökumətlərinin büdcə vəsaitlərini ildən-ilə azaltması idi. Bu dövrdə ali təhsil müəssisələri əsasən təminatlı ailələrin övladlarını oxutmaqda maraqlı idilər. Çünki bu təbəqənin nə təqaüdə, nə də digər maliyyə dəstəyinə ehtiyacı yox idi. Dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin zəifləməsi ali təhsil müəssisələrinin qarşısına bir sıra vacib vəzifələr qoyurdu: yüksək keyfiyyətli ali təhsilə təminat və maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu şəraitində müxtəlif mənbələrdən maliyyə vəsaitlərini cəlb etmək.

Qərbi Avropa ölkələrinin ali təhsil sistemində əhəmiyyətli irəliləyişlər müharibədən sonrakı dövrdə müşahidə olunmuşdu. 40 il ərzində (50-ci illərdən 90-cı illərədək) təhsilalanların sayı 10 dəfəyədək artmış, orta məktəbi bitirənlərin 2/3-si ali təhsil müəssisələrinə üz tutmağa başlamışdı. Bu artım isə ali təhsil sistemində əhəmiyyətli struktur dəyişiklikləri ilə müşahidə olunurdu.

90-cı illərdə Qərbi Avropa ölkələrində ali təhsilin maliyyələşdirilməsində dövlətin payı olduqca yüksək idi. Belə ki, Almaniya, Avstriya və İtaliyada 90%, Böyük Britaniya, Portuqaliya və Finlandiyada 80%, Danimarka, İsveçrə və İslandiyada 65% xərclər dövlət tərəfindən ödənilirdi. Halbuki bu dövrdə ABŞ-da bu hədd 50%-i ötmürdü [1, s.34].

70-90-cı illərdə Qərbi Avropa ölkələrində ali təhsil sistemi iqtisadçı alimlər və siyasətçilər tərəfindən sərt tənqidlərə məruz qaldı. Onlar əmək bazarının tələbatının nəzərə alınmamasını, səmərə-

siz idarəetməni və yüksək xərcləri tənqid edirdilər. Məhz bu dövəmdə adambaşına maliyyələşmə mexanizmi, kortəbii də olsa fəaliyyətə başladı.

1980-ci ilədək Qərbi Avropa ölkələrində ali təhsil istisnalarla, demək olar ki, pulsuz idi. Hətta bəzi ali təhsil müəssisələrində əla qiymətlərlə oxuyan tələbələr aldıkları təqaüdlər hesabına öz şəxsi xərclərini də bağlayırdılar.

80-90-cı illərdə Qərbi Avropa ölkələrinin büdcələrində baş verən iqtisadi sıxıntılar əksər ölkələrdə pulsuz təhsili məhdudlaşdırdı. 90-cı illərin ikinci yarısında Qərbi Avropa ölkələrini şərti olaraq üç qrupa bölmək olardı: 1) pulsuz ali təhsil mövcud olan ölkələr - Almaniya, Avstriya, Danimarka, Finlandiya, Yunanistan, Norveç, Böyük Britaniya, İsveç; 2) qismən təhsil haqqı olan ölkələr - Fransa; 3) yüksək təhsil haqqı olan ölkələr - Belçika, İspaniya, İrlandiya, İtaliya, Niderland, İsveçrə.

Ali təhsil müəssisələrinə maliyyə müstəqilliyinin verilməsi onların ümumi gəlirlərinin artımına gətirib çıxardı. Gəlirlərin tərkibində isə təhsil haqlarından, həmçinin ayrı-ayrı biznes müqavilələrindən daxilolmalarının payı yüksəldi. Bu dövrdə bəzi ölkələrdə təhsilin maliyyələşdirilməsi əvvəlcə elmi-tədqiqat işlərinə, sonradan isə müəllimlik fəaliyyətinə görə aparılırdı. 80-ci illərdə Qərbi Avropa ölkələrində müəllimlik və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları işlənilib hazırlandı. Hazırda ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi müəyyən mənada belə qiymətləndirmədən çox asılıdır (misal üçün, verilən təhsilin və aparılan elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyətindən əlavə maliyyələşmə almaq mümkündür).

Ali təhsilin maliyyələşdirilməsi sahəsində həyata keçirilən islahatlar ilk növbədə ali təhsilin hamı tərəfindən əldə olunmasına təsir göstərirdi. Belə ki, təhsil xərclərinin artması aztəminatlı ailələrdən olan gənclərin ali təhsil almasında müəyyən problemlər yaradırdı.

80-90-cı illərdə bir sıra xarici ölkələrdə ali təhsilin maliyyələşdirilməsi məqsədilə banklar tərəfindən təhsil kreditlərinin verilməsinə başlandı. Lakin bəzən verilən kreditlər ödəyiciləri problemlərlə üz-üzə qoyurdu. Birinci problem ondan ibarət idi ki, kredit götürən tələbə təhsilini başa vurub-vurmamasından asılı olmayaraq kredit borcunu müəyyən olunmuş müddətlərdə qaytarmalı idi. İkincisi, təhsilə yeni başlamış tələbə hələ bilmirdi ki, kredit məbləği onun gələcək gəlirlərinə necə təsir edəcək. Bu problemləri əvvəlcədən düşünen aztəminatlı ailələr isə çox vaxt təhsil almaqdan imtina edirdilər və təhsilin əldə olunması onlar üçün əlçatmaz olurdu.

Ali təhsil sisteminin səmərəliliyini yüksəltmək və eyni zamanda onu hamı üçün əldə olunan etmək məqsədilə ali təhsilin maliyyələşdirilməsi sahəsində aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsəduyğun hesab edilirdi:

- Birincisi, aztəminatlı ailələr üçün ali təhsilin əldə olması məqsədilə, xüsusi təhsil proqramlarının maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutan ali təhsil müəssisələri ilə dövlət arasında uzunmüddətli müqavilələr bağlamaq;

- İkincisi, təhsil kreditləri verilərkən tələbələrin, onların ailələrinin gəlirləri, eyni zamanda ali təhsil müəssisəsini bitirənlərin təhsildən sonrakı gəlirlərini nəzərə almaq. Yəni təhsil kreditinin gəlirə uyğun verilməsini həyata keçirmək (belə sxem hələ 1989-cu ildə Avstraliyada tətbiq olunmuşdu. Gəlirləri minimum həddə çatmayanlara təhsil krediti verilmirdi).

90-cı illərdə ali təhsilin maliyyələşdirilməsi sahəsində Qərbi Avropa ölkələrində bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Böyük Britaniya, Almaniya (AFR), Danimarka kimi ölkələr ali təhsilin ödənişli əsaslarla həyata keçirilməsi barədə aktiv düşünməyə başladılar. Müzakirələrə sərt və davamlı başlayan Böyük Britaniya hökuməti 1997-ci ildə ali təhsilin maliyyələşdirilməsi sahəsində ilk addımı atdı. Bu islahata əsasən 1998-1999-cu tədris ilindən tam ödənişli təhsilə start verildi. Eyni zamanda təhsil haqqı yüksək olan İrlandiya və Portuqaliya kimi ölkələrdə onun aşağı salınması barədə müzakirələr gedirdi [4, s.77-87]. Digər Qərbi Avropa ölkələri olan Avstriya, Finlandiya və Fransada ali təhsilin maliyyələşdirilməsi sahəsində ciddi islahatlar hazırlanırdı.

Ödənişli təhsil sisteminin genişlənməsi Qərbi Avropa ölkələrindən Almaniyada özəl ali təhsil müəssisələrinin sürətlə artmasına səbəb oldu. Lakin özəl ali təhsil müəssisələrinin yaranmasına baxmayaraq, onlar çox çətinliklə rəqabətə dözürdülər. 1998-ci ildə “Bosh”, “Daimler Chrysler”, “Siemens”, “Trumpf” şirkətlərinin maliyyə dəstəyi ilə “Ştutqart Menecment və Texnologiya İnstitutu” və Proqram təminatı sahəsində böyük təcrübəyə malik olan SAP və Karlsruhe Ticarət-Sənaye palatasının dəstəyi ilə “Almaniya Beynəlxalq Universiteti” fəaliyyətə başladı. 1999-cu ildə “Hamburq Texniki Universiteti” özəl “Qərbi Texnologiya İnstitutu”nu, Hamburq Universiteti isə “Diplom layihələrinin Beynəlxalq Mərkəzi”ni təsis etdi. Bundan əlavə bu illərdə “Die Zeit” fondu “Bucerius hüquq məktəbi”ni təsis etdi. Bu dövrdə özəl ali təhsil müəssisələrinin yaranması müsbət hal idi. Lakin problem onların rəqabətə tab gətirə bilməməsində idi. Belə ki, 2000-ci ildə “Ştutqart Menecment və Texnologiya İnstitutu”nda cəmi 114, “Almaniya Beynəlxalq Universiteti”ndə 250, “Qərbi Texnologiya İnstitutu”nda 65, “Diplom layihələrinin Beynəlxalq Mərkəzi”ndə 34, “Bucerius hüquq məktəbi”ndə 189 tələbə təhsil alırdı. Tələbə kontingentinin azlığı isə ali təhsil müəssisələrini maliyyə sıxıntıları ilə üz-üzə qoyurdu. İqtisadi sıxıntıya dözə bilməyən ali təhsil müəssisələri sıradan çıxır, digərləri isə maliyyə problemlərini həll etmək üçün müxtəlif yollar axtarırdı. Qeyd edək ki, hazırda yalnız “Bucerius hüquq məktəbi” və “Ştutqart Menecment və Texnologiya İnstitutu” öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Qərbi Avropa ölkələrində yaşlıların fasiləsiz təhsilinin təşkilinə geniş yer verilirdi. Qısa müddətli seminarlar, treninqlər, axşam kursları şəklində təşkil olunan bu təhsil forması ali təhsil müəssisəsinə dövlət qayğısının azaldığı şəraitdə əlavə vəsaitlər əldə etməyə imkan yaradırdı.

Universitetlərin bəziləri fasiləsiz təhsil proqramını hamı üçün təşkil etdiyi halda, bəziləri bu ödənişli xidməti xüsusi kompaniyaların müəyyən işçiləri üçün göstərirdilər. Hələ 1991-ci ildə fasiləsiz təhsili inkişaf etdirmək məqsədilə Avropa universitetləri 27 ölkənin 160 təhsil müəssisəsini özündə birləşdirən “Avropa universitetlərinin fasiləsiz təhsil şəbəkəsini” yaratdı. Bu təşkilatın əsas məqsədi isə fasiləsiz təhsil proqramını inkişaf etdirmək, onu həm milli, həm də Avropa səviyyəsində təmsil etmək olmuşdur. Fasiləsiz təhsil eyni zamanda Avropa Universitetlər Assosiasiyasının da diqqət mərkəzində idi.

Qərbi Avropa ölkələri arasında fasiləsiz təhsil sahəsində ən geniş inkişaf edənə Finlandiya idi. Finlandiyada 1980-ci ildən 21 dövlət universitetində fasiləsiz təhsil mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, o dövrdə 5 milyonadək əhalisi olan bu ölkədə 150 min nəfər təhsil alan olduğu halda, 200 minədək fasiləsiz təhsil proqramına cəlb edilmiş “böyükələr” var idi. Finlandiya ilə yanaşı Norveç, Böyük Britaniya və Fransa da fasiləsiz təhsil mərkəzlərinin sayına görə liderlik edirdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq fasiləsiz təhsil proqramına artan tələbatı ödəmək üçün davamlı islahatlar həyata keçirilirdi.

Artıq Avropa universitetləri bir reallığı qəbul edirdilər ki, fasiləsiz təhsil yalnız universitetlərə gəlir gətirmir, o, eyni zamanda universitetlərlə ayrı-ayrı kompaniyalar arasında sıx əlaqələr yaradır ki, bu da əksər hallarda elmi-tədqiqat işləri üzrə yeni müqavilələrin bağlanması ilə nəticələnir. Çünki universitet müəllimləri ilə fasiləsiz təhsil proqramına cəlb edilən “şəxs” arasında yaranan müəlim-tələbə münasibəti, tezliklə işgüzar münasibətlərə çevrilirdi.

Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə Şərqi Avropa ölkələrinin ali təhsil müəssisələrində maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı daha çox hiss olunurdu. 90-cı illərdə Şərqi Avropa ölkələrinin təhsil sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Şərqi Avropa ölkələrinin əksəriyyəti universitetlərin müstəqilliyi və onların fəaliyyətinə dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması haqqında qanun qəbul etdi. İslahatlar universitetlərin daxilində də hiss olundu. Universitetlərin rəhbərliyi islahatçılarla əvəz olundu, elmi-tədqiqat fəaliyyətinə qoyulan məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. Universitetlərə verilən müstəqillik əsasən onların maliyyə resurslarının idarə edilməsi ilə əlaqədar idi. Universitetlərə maliyyə vəsaitlərini idarə etməkdə müstəqillik verən Şərqi Avropa ölkələrinin hökumətlərinin

əsas məqsədi ali təhsil müəssisələrinin işinin səmərəliliyini artırmaq, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin kadr təminatını ödəmək idi. Şərqi Avropa ölkələrindən ilk olaraq Macarıstan ənənəvi sistemdən imtina etdi və universitetlərə müstəqillik (dövlət vəsaitlərini müstəqil idarə etmək) hüququ verdi. 1999-cu ildən isə Rumıniya da bu təcrübədən istifadə etdi. Şərqi Avropa ölkələrinin ali təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bir sıra uğurlar əldə edilmişdir: ilk növbədə təhsilalanların sayı özəl təhsil müəssisələrinin sayının artması hesabına iki dəfəyədək artmış, ali təhsil alanların sayı 30%-i ötmüşdür. (Qeyd: Polşa və Rumıniyada ali təhsil alanların 25%-dən çoxu özəl təhsil müəssisələrində təhsil alır). Hətta bəzi özəl ali təhsil müəssisələri böyük elmi-tədqiqat mərkəzlərinə çevrilmişdir.

Şərqi Avropa ölkələrində özəl təhsil sisteminin sürətlə inkişafına səbəb isə dövlət təhsil müəssisələrində qəbul planlarının azaldılması və regionda təhsilə olan artan tələbat olmuşdur. Lakin özəl ali təhsil müəssisələrinin yaranması tələbatı ödəməklə yanaşı regionda təhsil rəqabətinin formalaşmasına da səbəb olmuşdur. 90-cı illərdə regionda sürətlə özəl təhsil müəssisələrinin artması eyni tipli ali təhsil müəssisələrinin yaranmasına səbəb oldu. Bəzi özəl təhsil müəssisələri dövlət ali təhsil müəssisələrinin proqramlarını təkrarlayır, bəziləri isə dövlət təhsil sektorunda olan boşluqlardan istifadə edib kadr hazırlığı aparılmayan sahələrə mütəxəssis hazırlayırdılar. Bu dövəmdə, əsasən, daha çox “biznes” məktəbləri yaradıldı.

Lakin ümumilikdə təhsil sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi naminə çalışan özəl təhsil müəssisələri də az deyildi. Bu dövrdə regionda özəl təhsil sisteminin yaranması eyni zamanda təhsilin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsində də özünü göstərirdi. Artıq 90-cı illərin sonunda dövlətdən təhsilə ayrılan vəsaitlər minimuma endirildi.

Şərqi Avropa ölkələrinin dövlət ali təhsil müəssisələrinin nümayəndələri hesab edirdilər ki, təhsil sahəsində islahatlar və dövlət ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı ilə əlaqədardır. Çünki onlar (universitetlər) nə yeni avadanlıq ala bilər, nə cari təmiri həyata keçirə bilər, nə də öz əməkdaşlarına layiqli əmək haqqı verə bilərdilər.

Bu dövrdə Şərqi Avropa ölkələrində ən kəskin müzakirələr dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsilin ödənişlə həyata keçirilməsi ətrafında gedirdi. İslahatlara Polşa hökuməti başladı və bütün tələbələrədən təhsilə görə ödəniş alınmasını nəzərdə tutan qanun layihəsi hazırlandı. Bu təcrübə tezliklə digər ölkələrə də yayıldı. Çexiyada dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsil haqlarının alınmasını nəzərdə tutan qanun qəbul edildi. Macarıstanda isə tələbələrədən üç il ərzində hər ay 10 dollar həcmində alınan təhsil haqqı ləğv edildi. Lakin Macarıstan hökumətinin bu addımını Dünya Bankı narazılıqla qarşıladı və ali təhsilin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması üçün nəzərdə tutduğu 150 milyon dollar kreditin verilməsini dayandırdı.

Tədrisən ali təhsil müəssisələri bazar münasibətlərinin əsas subyektinə çevrildi. Bu isə ilk növbədə yeni maliyyə mənbələrinin tapılmasını, müəllim-tələbə münasibətlərinin dəyişdirilməsini, mənimsəməni artırmaq üçün yeni metodikaların tətbiqini zəruri edirdi. Eyni zamanda bu dövrdə informasiya cəmiyyətinin tələblərinə cavab verən təhsil siyasətini həyata keçirmək də ali təhsil müəssisələrinə ciddi problemlər yaradırdı.

Şərqi Avropa ölkələrində hələ də hansı təhsil modelinin daha səmərəli olması və bazar şərtlərinə uyğun gəlməsi haqqında mübahisələr gedir.

Hazırda Şərqi Avropa ölkələrinin ali təhsil müəssisələri həm maliyyə, həm də hüquqi cəhətdən müstəqillik əldə ediblər. Artıq onlar maliyyə vəsaitlərini öz maraqlarına uyğun xərcləməkdə sərbəstdirlər. Lakin dövlət eyni zamanda ali təhsil müəssisələrinin ümumi fəaliyyətinə nəzarət etməyə çalışır.

Bununla belə, ali təhsilin əldə olunması sahəsində dövlətin və ali təhsil müəssisələrinin hüquq və məsuliyyət (cavabdehlik) balansının qorunması istiqamətində hələ də həllini gözləyən problemlər qalmaqdadır.

Şərqi Avropa ölkələrində özəl ali təhsilin inkişafı şərq bloku ölkələrinin tənəzzülündən sonra daha da sürətləndi. Sərfəli qiymət və dövlət ali təhsil müəssisələrində daim ölçətməz olan ixtisasları təqdim edən özəl ali təhsil müəssisələri qısa müddətdə cəmiyyətdə öz nüfuzunu qazandı. Artıq insanlar başa düşürdülər ki, mövcud iqtisadi şəraitdə uğur qazanmağın yolu ali təhsildən asılıdır. Özəl ali təhsil müəssisələri daha çox ehtiyac olan ixtisaslar üzrə kadr hazırlamağa üstünlük verirdilər. Bu dövrdə biznes, menecment, informatika və xarici dil ixtisaslarına tələbat daha yüksək idi. Təhsil proqramında “təcrübəyə” daha çox yer ayıran özəl ali təhsil müəssisələri dövlət ali təhsil müəssisələrini bu sahədə qabaqladı. Özəl ali təhsil müəssisələrində daha çox imkanlı təbəqənin övladlarının təhsil alması isə bu sistemin inkişafına təkan oldu. İldən-ilə təhsil haqlarının artırılmasına baxmayaraq, tələbə kontingentində heç bir dəyişiklik olmurdu, əksinə tələbə sayı getdikcə artırdı. Halbuki dövlət ali təhsil müəssisələrində cüzi artım etirazlara və yuxarı təşkilatlara şikayətlərə səbəb olurdu. Özəl ali təhsil müəssisələrinin ən zəif nöqtəsi təsisçilərlə bağlı idi. Belə ki, o dövrdə özəl təhsil müəssisəsi təsis edənlərin böyük əksəriyyəti təhsildən xəbəri olmayan iş adamları idi və onları, əsasən, götürəcəkləri mənfəət maraqlandırır. Özəl ali təhsil müəssisələrində təhsilənlərin əksəriyyəti dövlət ali təhsil müəssisələrinə qəbul ola bilməyən və ya onların tələblərinə cavab verməyənlər idi. Bu isə dövlət və özəl təhsil sektorunu bir-birindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət idi. Özəl ali təhsil müəssisələrin ən üstün cəhəti onların ənənəvi metodlardan imtina edərək daim yeniliklər axtarışında olmaları idi. Bu da təsadüfi deyildi, çünki əmək bazarı elə yüksək təzyiqlə təhsil sistemini sıxırdı ki, onun tələblərinə uyğun kadr hazırlamaq daim inkişaf tələb edirdi.

Dövlət ali təhsil müəssisələrinin büdcə maliyyələşdirilməsinin məhdudlaşdırıldığı bir şəraitdə özəl ali təhsil müəssisələri təhsil xidmətlərini daha da genişləndirdi və keyfiyyətli təhsilin verilməsi istiqamətində islahatlar aparmağa başladı. Keyfiyyətli təhsil tezliklə özünü cəmiyyətdə də göstərdi. Belə ki, 1990-cı ildən 1997-ci ilədək Macarıstan, Polşa və Rumıniyanın özəl təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı 12 mindən 320 minədək artdı. Artıq 1997-ci ildə Macarıstanda 26 min, Polşada 209 min, Rumıniyada 85 min nəfər özəl ali təhsil müəssisələrində təhsil alırdı. Özəl təhsil sisteminin ümumi təhsil xidməti bazarında payı isə Macarıstanda 14%, Polşada 25%, Rumıniyada 27% təşkil edirdi. Bu dövrdə artıq Yaponiyada 2.064 min (və ya 80%), Cənubi Koreyada 1.155 min (və ya 77%), Braziliyada 1.206 min (və ya 66%), Belçikada 300 min (və ya 70%), Portuqaliyada 450 min (və ya 52%) nəfər özəl ali təhsil müəssisələrində təhsil alırdı. Özəl ali təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı ən az olan ölkə isə Çexiya idi. Belə ki, Çexiyada cəmi 7 min nəfər özəl ali təhsil müəssisələrində təhsil alırdı ki, bu da ali təhsil xidməti bazarının 0,5%-ni təşkil edirdi.

Tədrisən tədris proqramlarında hazırlıq proqramlarının metod və strukturunun yenilənməsi istiqamətində irimiqyaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş verirdi. Lakin əsas inkişaf sənaye müəssisələrinin, peşəkar assosiasiyaların və cəmiyyətin tələbinə cavab verən kadr hazırlığını həyata keçirən tədris proqramlarında hiss olunurdu.

Keyfiyyətli kadr hazırlığı daha çox yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının əldə edilməsinə, eyni zamanda distant və virtual təhsilə ali təhsil müəssisələri tərəfindən yetirilən diqqətdən asılı idi. Bununla belə əsas problem ali təhsil müəssisələrinin maliyyə çatışmazlığı ilə əlaqədardır. Bu baxımdan bəzi ali təhsil müəssisələri yüksək təhsil haqları tətbiq etməklə yanaşı daha qısamüddətli təhsil növünü seçir, müəllimləri saathesabı ödəniş üzrə işə cəlb etməyə çalışır, ixtisaslaşmanı məhdudlaşdırırdılar.

Şərqi Avropa ölkələrində ali təhsil müəssisələri maliyyə problemlərini həll etmək üçün distant təhsildən geniş istifadə edirdi. Çünki, bu təhsil formasında nə auditoriyaya, nə avadanlığa, nə də inzibati-nəzarət mexanizmlərinə ehtiyac olmurdu.

Şərqi Avropa ölkələrində ən ciddi problemlərdən biri professor-müəllim heyətinin və elmi personalın tərkibini formalaşdırmaqdır. Çünki stimullaşdırıcı ödəniş mexanizminin olmaması əsl müəllimləri sosial problemlərlə üz-üzə qoyur və onların keyfiyyətli fəaliyyət göstərməsinə mane olur. Əksinə, “müəllim” lər bu vəziyyətdən səmərə götürür. Hazırda Şərqi Avropa ölkələrinin ali təhsil müəssisələrində müəllimlərin əməyinin keyfiyyəti həyata keçirilən əməyin stimullaşdırılması siyasətindən birbaşa asılıdır.

Ali təhsil müəssisələrinin gəliri bilavasitə təhsil haqlarından asılı olduğu üçün demoqrafik vəziyyətdə və bazarda baş verən dəyişikliklər onlara birbaşa təsir göstərir. Özəl ali təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti bazara və siyasi vəziyyətə o qədər həssasdırlar ki, vəziyyətin dəyişməsindən asılı olaraq onlar hər an fəaliyyətlərini dayandıra bilərlər.

Amerika standartları ilə müqayisədə təhsil haqları aşağı olmasına baxmayaraq, artıq insanlar illik gəlirlərinin yarısını təhsil haqqı şəklində ödəyirlər. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ona həminin yiyələnmə bilməsi sahəsində həyata keçirilən islahatlar olduqca irihəcmli vəsaitlər tələb edir. Çünki təhsil sistemi bilavasitə sosial-iqtisadi və maliyyə problemləri ilə əhatə olunan cəmiyyətlə əlaqədardır. Bu problemlər isə, əsasən, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə xas olan xüsusiyyətdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət o zaman qüdrətli olur ki, onun vətəndaşları normal təhsil səviyyəsinə yiyələnmə bilər.

90-cı illərdə ABŞ hökuməti və ştatlar ali təhsilin inkişafına yönəldilən vəsaitlərə “qənaət” etməyə başladı. 1987-ci ildən başlayaraq hər bir təhsilə alana ayrılan federal büdcə vəsaiti azaldıldı. Federal hökumət və ştatlar büdcə vəsaitlərinin hərəkətinə ciddi nəzarət etməklə təhsil xərclərini tənzimləməyə cəhd göstərildilər. Əsas məqsəd isə ali təhsil müəssisələrinin maliyyə sahəsində və ümumi fəaliyyətində məsuliyyətini artırmaq idi. Lakin bu tədbirlər ali təhsil müəssisələrini öz fəaliyyətlərini maliyyələşdirmək üçün yeni maliyyə mənbələri cəlb etməyə sövq etdi.

Məlum olduğu kimi, dövlət ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsində ştatların rolu olduqca böyük idi. Düzdür, 80-90-cı illərdə büdcə vəsaitlərinin həcmi ixtisar edilirdi (1980-ci ildə 46,2%, 1990-cı ildə 41,7%, 1996-cı ildə 35,9%), lakin buna baxmayaraq ştatlar, dövlət təhsil müəssisələrini nəzarətdə saxlamağa çalışırdılar.

Son onilliklərdə maliyyələşmə mexanizmlərində də ciddi dəyişikliklər aparılmışdı. Belə ki, 1996-cı ildə Cənubi Karolina ştatında ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsinin yeni metodunu nəzərdə tutan qanun qəbul edildi. “Fəaliyyətin nəticələrinə görə maliyyələşmə” (“performance funding”) adlanan bu modelin müəyyən standartları mövcud idi ki, məhz bu standartlara əsasən fəaliyyətin nəticələrinə görə hökumət dövlət kolleclərinə (onların sayı 33 idi) ayrılacaq maliyyə vəsaitlərinin həcmi müəyyən edirdi [3, s.26-28]. ABŞ-in əksər ştatları bu modelin tətbiq olunmasının və təhsil müəssisələrinin maliyyə məsuliyyətinin artırılmasının tərəfdarı idi. Qısa müddət ərzində ştatların 1/3-də fəaliyyətin nəticələrinə görə maliyyələşmə mexanizmi tətbiq olunmağa başladı. Ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin nəticələri 37 göstərici üzrə qiymətləndirilirdi. Bu göstəricilərə təhsilin keyfiyyəti və müəllim heyətinin kvalifikasiyası, müəyyən olunmuş müddətdə bakalavr və ya magistr diplomu alanların ümumi tələbələr sayında xüsusi çəkisi, ümumi məzunların sayında işlə təmin olunan məzunların xüsusi çəkisi və s. aid idi. Artıq bu qanun imkan vermirdi ki, ali təhsil müəssisələri yalnız tələbələr sayına görə vəsait alsınlar. Düzdür, ilk vaxtlarda bu qanun xeyli tənqiddə məruz qaldı. Təhsil müəssisələrinin rəhbərləri bu qanunu ədalətsiz və ağlasığmaz hesab edir, onun işləməyəcəyini iddia edirdilər. Bəziləri isə müəyyən olunmuş standartlardan ehtiyat edərək, maliyyə sıxıntıları yaşayacaqlarını düşünürdülər. Lakin Cənubi Karolina ştatının dövlət kollecləri gözləniləndən artıq uğur əldə etməyi bacardılar və fəaliyyətlərini müəyyən olunmuş göstəricilərə uyğun qura bildilər. Artıq 1998/1999-cu tədris ilində 33 dövlət təhsil müəssisələrindən 18-i (16 texniki kollecdən - 11-i, 3 elmi-tədqiqat universitetindən 2-i, 9 universitetdən 3-ü, 5 ikillik kollecdən 2-si) müəyyən olunmuş standartlara və qiymətləndirmə göstəricilərinə uyğun öz fəaliyyətlərini qurdu.

Yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiqinin müsbət nəticəsi isə qısa müddətdə akreditə olunmuş akademik proqramların sayının artması, müəyyən olunmuş müddətlərdə diplom alanların xüsusi çəkisinin yüksəlməsi və nəhayət, təhsilin keyfiyyətinin və nəticələrinin yaxşılaşdırılması idi.

Yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiqində digər müsbət cəhət stimullaşdırıcı əlavə mükafatların verilməsi idi. Belə ki, ən yüksək nəticə göstərən ali təhsil müəssisələrinə 5%, müəyyən olunmuş standartları üstələyən ali təhsil müəssisələrinə əlavə 3%, standartlara tam cavab verən ali təhsil müəssisələrinə əlavə 1% mükafat verilirdi. Standartlara cavab verməyən və ya müəyyən olunmuş göstəricilər üzrə bal toplamayan ali təhsil müəssisələrinin vəsaitləri isə 3-5% ixtisar edilirdi (Qeyd: tədqiq olunan dövrdə (2000-ci il) nə 5%-lik mükafat alan, nə də vəsaitləri ixtisar edilən ali təhsil müəssisələri olmamışdır).

Yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiqi bir sıra zəif inkişaf etmiş ali təhsil müəssisələrinin də sürətli inkişafına səbəb oldu. Belə ki, bəzi ali təhsil müəssisələri reytingdən düşməmək, kütləvi informasiya vasitələrində adlarının aşağı nəticələrlə hallanmaması və ən nəhayət, kənar maliyyə yardımlarından məhrum olmamaq üçün müəyyən olunmuş standartlara çatmağa çalışır və buna nail olurdular.

Bu dövrdə təhsilin maliyyələşdirilməsi sahəsində həyata keçirilən islahatlardan biri də ali təhsil müəssisələri üçün qrantların müəyyən edilməsi idi. Məsələn, Pensilvaniya ştatının qubernatoru 2000-ci ildə stimullaşdırıcı qrant proqramı elan etdi. Proqramın əsas şərti isə tələbələrin tədris planı ilə müəyyən olunmuş müddətdə (4 il) təhsillərini bitirməsi ilə əlaqədar idi. Belə ki, bu qrantı almaq üçün azı 40% tələbə təhsilini müəyyən olunmuş müddətdə bitirməli idi. Qrantın məbləği isə ali təhsil müəssisələrinin faiz sıralanması yerinə görə müəyyən olunurdu. (Qeyd: tədqiq olunan dövrdə ali təhsil müəssisələrində tələbələrin yalnız 24%-i təhsillərini 4 ilə başa vura bilmişdi. Özəl ali təhsil müəssisələrində isə bu göstərici 60%-ə bərabər olmuşdu).

Ali təhsilə maliyyə dəstəyi göstərmək üçün ABŞ-da həyata keçirilən digər bir islahat isə dövrüyyəyə adlı qiymətli kağızların buraxılması idi. Bu təklif tezliklə ictimaiyyət tərəfindən də dəstəkləndi. 1999-cu ildə Men, Ohayo və Texas ştatlarının seçiciləri hökumətin bu planını dəstəklədilər. Men ştatında 70% seçici ştatın texniki kolleclərinin infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üçün 26,4 milyon dollar dəyərində səhmin dövrüyyəyə buraxılmasına səs verdilər. Ohayo ştatında 60% seçici dövlət təhsil müəssisələrinin təmirinin və yenilənməsinin maliyyələşdirilməsi üçün səhmlərin buraxılmasına səs verdilər. Texas ştatında isə 71% seçici tələbələrə kredit verilməsi məqsədilə 400 milyon dollar dəyərində səhmin buraxılmasını nəzərdə tutan proqramın həyata keçirilməsinə səs verdi. Bu proqram vasitəsilə 16 minə yaxın tələbə təhsil haqqını ödəmək üçün maliyyə yardımı aldı.

90-cı illərdə dövlətdən alınan maliyyə dəstəyinin ixtisarı ilə qarşılaşan ABŞ-ın ali təhsil müəssisələri çıxış yolunu kənar maliyyə vəsaitlərini cəlb etməkdə tapdılar. ABŞ universitetlərinin və kolleclərinin bu sahədəki fəaliyyəti çoxsahəlidir. Belə ki, onlar maliyyə vəsaitlərini cəlb etmək məqsədilə xüsusi kampaniyalar təşkil edir, elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün fərdi şirkətlərlə müqavilələr bağlayırdılar.

ABŞ-da fərdi şirkətlər uzun illərdir ki, ali təhsil müəssisələrinə maliyyə yardımı göstərir və bu xidmətin müqabilində kadr mübadiləsi aparır, onların məzunlarını işə cəlb edirlər. Şirkətlərlə ali təhsil müəssisələri elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında və məsafəli təhsilin təşkilində də əməkdaşlıq edirdi. Hətta böyük şirkətlərdə maliyyə yardımı fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi strukturlar da fəaliyyət göstərirdi.

Fərdi ianələrin cəlb edilməsi təcrübəsi ABŞ-ın qədim ənənələrindəndir. İlk Amerika kollecləri ayrı-ayrı sponsorlardan maliyyə dəstəyi aldıqdan sonra dirçəlməyə başladılar. Əvəzində isə bu təhsil müəssisələri həmin sponsorların şərəfinə kolleclərinə onların adlarını verir və onların adına əsaslı kitabxanalar yaradırdılar. XIX əsrin sonunda aparıcı universitetlərin (Harvard və Yel) məzunları maliyyə yardımını cəlb etmək məqsədilə “məzunlar assosiasiyası” təşkil etdilər. Bu məzunlar

yalnız özləri yardım etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda kənardan və ya dövlətdən yardımın alınmasında da yaxından iştirak edirdilər. ABŞ-da özəl ali təhsil müəssisələri ilə yanaşı dövlət ali təhsil müəssisələri də maliyyə yardımı cəlb etməyə çalışırdılar. Hətta bəzi ştatlarda dövlət ali təhsil müəssisələrinə maliyyə yardımını stimullaşdıran xüsusi maliyyələşmə mexanizmləri də yaradılmışdı.

ABŞ-ın ali təhsil müəssisələrində maliyyə yardımının cəlb edilməsi sahəsində xüsusi struktur bölmələr fəaliyyət göstərirdi. “İnkişaf xidməti” (“development offices”) adlanan bu bölmənin səyi nəticəsində artan maliyyə yardımları təhsilənlərin sayına da ciddi təsir göstərirdi. Hətta universitetlərdə “inkişaf üzrə vitse-prezident” vəzifəsi də nəzərdə tutulurdu.

Amerika universitetləri və kollecləri fərdi yardımları cəlb etmək üçün 6-7 il perspektivdə nəzərdə tutulan məqsədyönlü kampaniyalar keçirirdilər. Bu kampaniyaların ən xırda detalları, həmçinin mərhələləri və qarşıya qoyulan məqsədləri öncədən planlaşdırılırdı. Hətta bəzən əldə olunacaq vəsaitlər də proqnozlaşdırılırdı. Belə ki, 80-ci illərdə Stenford özəl tədqiqat universiteti kampaniya çərçivəsində 1 milyard dollar, 90-cı illərdə Harvard universiteti (özəl) artıq 2 milyard dollar ianə toplamağı bacardı. Dövlət universitetlərindən isə Miçiqan universiteti 1996-cı ildə planlaşdırılan 1 milyard dollar vəsaiti uğurla toplaya bilmişdi [2, s.122].

Ali təhsil müəssisələri tərəfindən ianələrin cəlb edilməsi uğrunda rəqabətin dərinləşdiyini görən Amerika hökuməti stimullaşdırıcı addımlar atdı. Vergi güzəştləri ilə müşahidə olunan ianə kompaniyaları getdikcə daha da genişləndi. Artıq 90-cı illərin sonunda ümumi vergi yükünün 50%-ni ianə şəklində ali təhsil müəssisələrinə verən vergi ödəyiciləri vergi ödəməkdən azad edilirdi.

Təhlillər göstərir ki, ianələrin böyük hissəsini keçmiş məzunlar ödəyirdi. Belə ki, 1998-ci ildə amerika ali təhsil müəssisələrinə yığılan 18,4 milyard dollar ianə fondunun 30%-i (5,5 milyard dollar) məzunlar tərəfindən ödənilib. Qalan məbləğin 24%-i fərdi şəxslərin (4,5 milyard dollar), 21%-i ayrı-ayrı fondların (3,8 milyard dollar), 18%-i fərdi korporasiyaların (3,25 milyard dollar), 7%-i isə digər mənbələrin payına düşür. Lakin qeyd etməliyik ki, ianələrin böyük hissəsi tədqiqat universitetlərinə ödənilir. Bu vəsaitin 9,5 milyard dolları (4,6 milyard dollar özəl təhsil müəssisələrinə, 4,9 milyard dollar dövlət təhsil müəssisələrinə) tədqiqat universitetlərinə verilmişdi. Magistr hazırlamaq hüququ olan ali təhsil müəssisələrinə 1,4 milyard dollar (926,6 milyon dollar özəl təhsil müəssisələrinə, 493 milyon dollar dövlət təhsil müəssisələrinə), dördillik kolleclərə 2,02 milyard dollar (2 milyard dollar özəl kolleclərə, 20,6 milyon dollar dövlət kolleclərinə), ikiillik kolleclərə 124 milyon dollar (17,8 milyon dollar özəl kolleclərə, 106,2 milyon dollar dövlət kolleclərinə) verilmişdi.

1997-1998-ci tədris ilində bir ali təhsil müəssisəsinə verilən ianələr orta hesabla 13 milyon dollar təşkil etmişdi. Tədqiqat universitetlərində bu göstərici 48,1 milyon dollara, magistr hazırlamaq hüququ olan ali təhsil müəssisələrində 4,7 milyon dollara, dördillik kolleclərdə 6,2 milyon dollara, ikiillik kolleclərdə 1,3 milyon dollara bərabər olmuşdu.

1997-1998-ci tədris ilində ən çox maliyyə yardımı alan təhsil müəssisələri Amerikanın aparıcı universitetləri – Harvard Universiteti (312,6 milyon dollar), Stenford Universiteti (312,6 milyon dollar), Kolumbiya Universiteti (267 milyon dollar), Dyuk Universiteti (254,8 milyon dollar), Kornel Universiteti (253,2 milyon dollar), Medison Universiteti (230,4 milyon dollar), Yel Universiteti (223 milyon dollar), Princeton Universiteti 218,9 milyon dollar), Pensilvaniya Universiteti (199,8 milyon dollar), Koliforniya Universiteti (197,2 milyon dollar) olmuşdur. Eyni zamanda bu universitetlərdən Harvard, Kornel, Princeton və Stenford məzunlarından ən çox yardım alan təhsil müəssisələrindən idi.

Lakin ali təhsil müəssisələri heç də hər zaman hədiyyə olunan vəsaitləri istədikləri kimi xərcləyə bilmirdilər. Belə ki, 1998-ci ildə ali təhsil müəssisələrinə verilən vəsaitlərin 10%-i cari xərclərin ödənilməsinə, 38,9%-i isə hədiyyə edənlərin qoyduğu şərtlərə əsasən xərclənmişdi. Çünki hədiyyə edənlərin əksəriyyəti ali təhsil müəssisələrinin qarşısına müəyyən şərtlər qoymaqla bərabər, vəsaitlərin hara və necə xərclənməsinə də nəzarət edirdilər.

İlanların toplanmasında lider olan və ABŞ-ın, eyni zamanda dünyanın ən aparıcı universitetlərindən olan Harvard Universitetinin ianə toplama fəaliyyətinin üzərində dayanaq. 1994-cü ildə Harvard Universitetinin prezidenti Amerika ali təhsili tarixində ən böyük ianə fondunun toplanmasına start verdi. Harvard Universitetinin digər ali təhsil müəssisələri ilə müqayisədə mövqeyinin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutan kampaniyaya görə 1999-cu ilin sonuna 2,1 milyard dollar maliyyə vəsaiti toplanmalı idi. Düzdür, bu kampaniyanın uğurla yekunlaşacağına çoxları inanmırdı. Əksəriyyət belə hesab edirdi ki, universitetin tərkibinə daxil olan 9 müstəqil kollec bu işi yerinə yetirə bilməyəcək. Çünki bu kolleclərin heç də hamısı ianə toplanmaq fəaliyyətini düzgün həyata keçirə bilmirdilər. Digər bir problem isə həddindən artıq varlı olan Harvard Universitetinə vəsait toplamaq olduqca çətin idi. Belə ki, Harvard Universitetinin bu vəsaitlərə (2,1 milyard dollar) ehtiyacı olduğuna sponsorları inandırmaq olduqca çətin idi. Təşkilatçılar kampaniyanın uğurla keçməsi üçün bütün diqqəti Amerika cəmiyyətinin mövcud problemlərinin həllində Universitetin roluna yönəldirdilər. Potensial sponsorlara müraciət olunanda vəsaitlərin hara xərclənəcəyi barədə tədbirlər planı təqdim olunur, “slayd-şou”lar nümayiş etdirilirdi. Tədbirlər planında vəsaitlərin xərclənmə istiqamətinin ön sıralarında bəşəriyyətin ən acı xəstəliyi hesab olunan AİDS və xərcəngin müalicəsi üçün tədqiqatların aparılması, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması, müəllim hazırlayan bölmələrinin işinin gücləndirilməsi dayanırdı. Artıq Universitetin sərvəti və onun artırılması məqsədi heç kimi düşündürmürdü. Nəticədə kampaniya proqnozlaşdırılandan daha uğurlu oldu və 1999-cu ilin sonuna ianə fonduna 2,3 milyard dollar vəsait yığıldı. Sonradan maliyyə yardımı göstərmək bir ənənəyə çevrildi və hazırda Harvard Universitetinin büdcəsinə ildə 450 milyon dollar əlavə vəsait daxil olur.

Ali təhsil müəssisələrində elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsində kənar fərdi vəsaitlərin rolu olduqca böyükdür. Məsələn, ABŞ-ın Masaçusets Texnologiya İnstitutu elmi-tədqiqat işlərinin kənardan maliyyələşdirilməsi istiqamətində aktiv siyasət həyata keçirir. Belə ki, yalnız 1999-2005-ci illərdə dünyanın ən qabaqcıl şirkəti olan “Microsoft” şirkəti universitet təhsilində informasiya texnologiyalarından istifadə etmək imkanlarının tədqiqinə 25 milyon dollar vəsait ayırıb. Əməkdaşlıq çərçivəsində 15 iri layihə həyata keçirilib ki, bunlardan multimedia materialları hesabına elektron arxivlərin genişləndirilməsini, məsafəli təhsil proqramının həyata keçirilməsi üçün proqram təminatının işlənilib hazırlanmasını qeyd etmək kifayətdir ki, layihələrin səviyyəsi barədə təsəvvürümüz olsun. “Microsoft” şirkətinin bu layihələri maliyyələşdirməsinə baxmayaraq o, Masaçusets Texnologiya İnstitutuna tədqiqatların nəticələrindən sərbəst istifadə etmək imkanı verdi. Bu intellektual mülkiyyət isə milyonlarla əlavə gəlirin təhsil müəssisələrinə axınına səbəb oldu.

Beləliklə, tədqiq olunan dövrdə maliyyələşmə sahəsində bəzi rəqəmlərə nəzər yetirək. 70-ci illərdə keçmiş SSRİ təhsilə ən çox vəsait ayıran ölkələrdən idi. Belə ki, bu ölkənin milli gəlirinin 10-12%-i təhsil sahəsinə xərcləyirdi. Bu dövrdə hər 10 min nəfərə düşən təhsil alanın sayına görə ABŞ SSRİ-dən geridə qalırdı. 80-ci illərdə SSRİ öz liderliyini itirdi. Bu dövrdə artıq ABŞ-da orta məktəblərə 12 dəfə, ali təhsil müəssisələrinə SSRİ-dən 6 dəfə artıq vəsait xərclənirdi. 90-cı illərdə vəziyyət bir az da ağırlaşdı. SSRİ-də təhsil xərcləri tamamilə məhdudlaşdırıldığı halda, ABŞ-da hələ uzun illər təhsilə dövlət qayğısı hiss olundu. ABŞ hökuməti vergi güzətləri tətbiq edərək təhsilə yardım edənlərin fəaliyyətini stimullaşdırdı.

1991-ci ildə SSRİ-nin varisi olan Rusiya daha ağır vəziyyətlə üzləşdi. Bu dövrdə Rusiyada təhsil xərcləri Ümum Daxili Məhsulun 0,5%-nə bərabər idi. Ali təhsil müəssisələrində bir təhsilalanının illik xərci isə ABŞ-da 8,4, Böyük Britaniyada 6,4, Yaponiyada 6,3, Almaniyada 5,4 dəfə Rusiyadan çox idi. Təsəvvür edin ki, 1990-cı ildə ABŞ-ın Merilend Universitetinin illik büdcəsi 1 milyard dollar olduğu halda, Moskva Dövlət Universitetinin büdcəsi 10 milyard rubl təşkil edirdi. 1992-ci ildə Rusiyada milli gəlirin 3%-ni, ABŞ-da 12,2%-ni, Almaniyada 12,1%-ni təhsil xərcləri təşkil edirdi. Qeyd edək ki, ABŞ-da təhsil xərcləri 30 il (1960-1990) ərzində 24 milyard dollardan

353 milyard dollaradək (14,7 dəfə) artmışdı. Xərclərin tərkibində ali təhsil xərcləri isə 20 dəfəyədək artmışdır. 90-cı illərin sonunda qabaqcıl dünya ölkələrində təhsil xərclərinin ÜDM-da payı sürətlə azalırdı. Belə ki, ABŞ-da bu göstərici 2,61%-ə, Yaponiyada 2,83%-ə, Fransada 2,32%-ə, Almaniyada 2,28%-ə, Böyük Britaniyada 1,94%, Rusiyada 0,94%-ə bərabər idi.

Bu dövrdə inkişaf etmiş ölkələr təhsillə paralel elmin inkişafına da ciddi fikir verirdilər. Belə ki, ABŞ-da elmi-tədqiqat xərcləri 1994-cü ildə 173 milyard dollar, 1995-ci ildə 170,8 milyard dollar, 1996-cı ildə 184,7 milyard dollar, Yaponiyada 1994-cü ildə 74,9 milyard dollar, 1995-ci ildə 75,2 milyard dollar, 1996-cı ildə 82 milyard dollar, Almaniyada 1994-cü ildə 37,3 milyard dollar, 1995-ci ildə 36,2 milyard dollar, 1996-cı ildə 36,4 milyard dollar, Fransada 1994-cü ildə 26 milyard dollar, 1995-ci ildə 26,5 milyard dollar, 1996-cı ildə 27,1 milyard dollar, Rusiyada 1994-cü ildə 6 milyard dollar, 1995-ci ildə 4,6 milyard dollar, 1996-cı ildə 5,3 milyard dollar təşkil etmişdi.

Müasir şəraitdə ali təhsilin dövlət tərəfindən əhəmiyyətli maliyyələşdirilməsi olmadığına görə ali təhsil müəssisələri müxtəlif yollarla xərclərini bağlamaq üçün maliyyə vəsaiti axtarırdılar. Hazırda ali təhsil müəssisələri çalışırlar ki, daha çox fərdi vəsait və fərdi ianə cəlb etsinlər. Avropa universitetlərində əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi ABŞ universitetləri ilə nisbətə çox aşağıdır. Bunun da həm mədəni, həm də tarixi əsasları vardır. Belə ki, Avropada universitetlərin əksəriyyəti dövlətə məxsusdur və ali təhsil müəssisələrinin şəxsi mülkiyyəti mövcud deyil. Bu baxımdan xeyriyyəçilik məqsədilə hər hansı ianənin verilməsi Avropa ölkələrində çox aşağı səviyyədədir. Məsələn, imkanlı bir şəxs universitetə bina hədiyyə etmək istəyirsə, o, bu binanı dövlətə hədiyyə kimi rəsmiləşdirməli və dövlətin balansına keçirməlidir. Əgər ABŞ-da imkanlı şəxslər xeyriyyəçiliyin müqabilində müəyyən vergi güzəştləri əldə edərlərsə, Avropada yüksək vergitutma bu imkanları məhdudlaşdırır.

Avropada xeyriyyəçilik təcrübəsi ABŞ-a nisbətən çox geridə qalır. Əgər ABŞ universitetlərində seçilmək, fərqlənmək ideyası ön planda dayanırsa, Avropa universitetlərinin belə bir iddiası yoxdur. Bundan əlavə, Avropa universitetləri (xüsusilə Qərbi Avropa universitetləri) öz tələbələrində və məzunlarında daha az diqqət yetirirlər. Bəzi ali təhsil müəssisələri isə, ümumiyyətlə, məzunları ilə maraqlanmır və qısa müddətdə məzunlar da öz universitetlərini unudurlar. Halbuki Amerika universitetlərinə göstərilən ən böyük maliyyə yardımları məhz məzunlar tərəfindən edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropada kənar vəsaitlərin cəlb edilməsi mədəni və irsi Avropa mədəniyyəti ilə əlaqədardır, hansını ki, dəyişmək olduqca çətinidir. Bu baxımdan Avropada ABŞ səviyyəsində xeyriyyəçiliyin formalaşması qeyri-mümkündür. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu istiqamətdə fəaliyyəti genişləndirməyə çalışmaq lazımdır. Belə ki, yaxın vaxtlara qədər hətta ABŞ-da da dövlət universitetləri kənar vəsaitlərin cəlb edilməsi istiqamətində elə də genişmiqyaslı və təşkilati fəaliyyət göstərmirdi.

Buna baxmayaraq, son 20-25 ildə ABŞ-da ali təhsil müəssisələrinin cəlb etdiyi həm fərdi yardımların həcmi, həm də peşəkarlıq səviyyəsi artıb. Həmçinin Avropa təhsil sistemində əlavə yardımların cəlb edilməsinə qarşı olan bəzi maneələr nə universitetlərə, nə də orada təhsil alan tələbələrə inkişaf etməyə imkan vermir. Fikrimizcə, Avropa ali təhsil müəssisələrinə əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsini stimullaşdırmaq üçün həm dövlət, həm də ali təhsil müəssisələri tərəfindən mütərəqqi addımlar atılmalıdır.

Qərb ekspertləri hesab edirlər ki, Avropa ölkələrinin hökumətləri ali təhsil müəssisələrinə əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsini özündə əks etdirən, eyni zamanda onlar arasında rəqabət stimullaşdıracaq qanunvericilik yaratmalıdırlar.

Belə ki, Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində universitetlərin əlavə maliyyə yardımı (ianə) almasını qanun məhdudlaşdırır, hətta mümkün deyil. Əslində isə qanunvericilik ali təhsil müəssisələrinə yardım edən ayrı-ayrı şəxslərə və korporasiyalara müəyyən vergi güzəştləri təqdim etməklə bu fəaliyyəti stimullaşdırmalıdır.

Universitet - tələbə münasibətinə gəldikdə isə, tələbələrə təhsilalan kimi deyil, universitetin bir üzvü, tərkib və ayrılmaz hissəsi kimi yanaşmaq lazımdır. Bu münasibətlər isə getdikcə məzunlara da şamil edilməli, onlarla əlaqələr möhkəmləndirilməlidir. Qeyd edək ki, ABŞ ali təhsil müəssisələrinin əksəriyyətində məzun assosiasiyaları fəaliyyət göstərir.

Qərb ekspertləri düşünürlər ki, kənardan edilən maliyyə yardımı əsrlərlə formalaşmış Avropa akademik dəyərlərinə, eyni zamanda elmi-tədqiqat və müəllimlik fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bütün məhdudiyyətlərə baxmayaraq, Avropa universitetləri maliyyə yardımı cəlb etməyə borcludur və bunu həyata keçirmək üçün onların kifayət qədər imkanı vardır. Lakin ilk növbədə tələbə və məzunlarla iş möhkəmləndirilməli, yardım etməkdə maraqlı olanlarla iqtisadi və sosial münasibətlər qurulmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Eicher J. The costs and financing of higher education in Europe // European journal of education. Oxford, 1998, vol 33, №1, p. 31-39
2. Mora Y. Nugent M. Seeking new resources for European universities: the example of fund-raising in the US // European journal of education. Oxford, 1998, vol 33, №1, p. 113-129
- 3 Schmidt P. A state transforms colleges with “performance funding”// The chronicle of higher education. Wash. 1999, vol XLV, №43, p 26-28
4. Willams G. Current debates on the funding mass higher education in the United Kingdom // European journal of education. Oxford, 1998, vol 33, №1, p. 77-87
5. www.harvard.edu

Мобиль Меджидов

РЕФОРМЫ И ЕГО РЕЗУЛЬТАТЫ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ В УСЛОВИЯХ ОГРАНИЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ В КОНЦЕ XX ВЕКА (ОПЫТ ЕВРОПЫ И США)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы проведения реформ системы высшего образования в зарубежных странах, а также проанализированы его результаты в условиях ограничения государственной поддержки в конце XX века. По мнению автора, финансирование образовательных учреждений со стороны государства должны быть ограничены. Как показывает исследование, такой подход привел с одной стороны, к развитию образовательных учреждений в Америке, а с другой – наблюдался обратный процесс в Европе.

Mobil Medjidov

THE REFORMS AND THEIR RESULTS REALIZING IN THE CONDITION OF LIMITING FINANCE AID BY THE STATE TO THE EDUCATION SYSTEM OF FOREIGN COUNTRIES AT THE END OF THE 20TH CENTURY (THE EXPERIENCE OF EUROPE AND AMERICA)

SUMMARY

In the article the reforms and their results realizing in the condition of limiting finance aid by the state to the education system of foreign countries were analysed. The author's limiting financial support to a higher education by the state is caused for the development of USA education institutions, but the lagging of European educational institutions.